

Максимова М.И. Артюховский курган. — Л., 1979.

Мезенцева І.В. Вироби з кістки в колекції НМІУ з розкопок Ольвії 1935—1940 рр. // Ольвія та античний світ. — К., 2001.

Радзівєвська В.С. Техніка прядіння у населення лісостепової Скіфії // Археологія. — 1979, № 32.

Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии в IV—I вв до н. э. — СПб., 2000.

Сокольский Н.И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. — М, 1971.

Тереножкин А.И. Скифский курган в г. Мелитополе // КСИА. — 1955, № 5.

Фиалко Е.Е. Костяные изделия из кургана Огуз // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987.

Шухевич В. Гуцульщина // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1901.

Яковенко Е.В. «Скіпетр цариці» з Куль-Оби // Археологія. — 1973, № 11.

Одержано 05.05.2003

М.А. Стрельник, М.А. Хомчик

О ТЕХНОЛОГИИ ПРЯДЕНИЯ В АНТИЧНУЮ ЭПОХУ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

В статье дается характеристика веретен V—IV вв. до н. э. из собрания Национального музея истории Украины. Впервые было атрибутировано уникальное бронзовое веретено греческого типа. Значительное место отведено информации о проведении научного эксперимента по изготовлению нити на древних веретенах. Эксперимент позволил более точно установить способ прядения в античную эпоху, дал возможность уточнить вес нити на веретене (починка), выяснить, какой могла быть толщина нити, а также определить, каким образом нить снимали с веретена. Изучение этнографических параллелей позволило сделать выводы о функциональном назначении различных типов пряслиц, а также о наличии специальных приспособлений, используемых при получении нити.

М.А. Strelnik, M.A. Homchik

TO THE SPINNING TECHNOLOGY IN THE ANCIENT PERIOD OF THE BLACK SEA NORTH REGION

The article characterizes the 5th—4th cc. BC spindles from the collection of the National Museum of History of Ukraine. For the first time a unique bronze spindle of Greek type was attributed. A scientific experiment on making thread using ancient spindles was featured. It enabled the author to define more clearly how the spinning was carried out in the ancient period and made possible to specify the weight of the thread on the spindle (*pochinka*), to find out the thickness of the thread, and also to figure out the way the thread was removed from the spindle. The study of ethnographic parallels allowed making conclusions regarding functional areas of different types of spindle whorls, as well as presence of special devices used for making thread.

С.А. Горбаненко

ЗЕМЛЕРОБСТВО ЖИТЕЛІВ ПОСЕЛЕНЬ ПОБЛИЗУ с. ВОЛИНЦЕВЕ

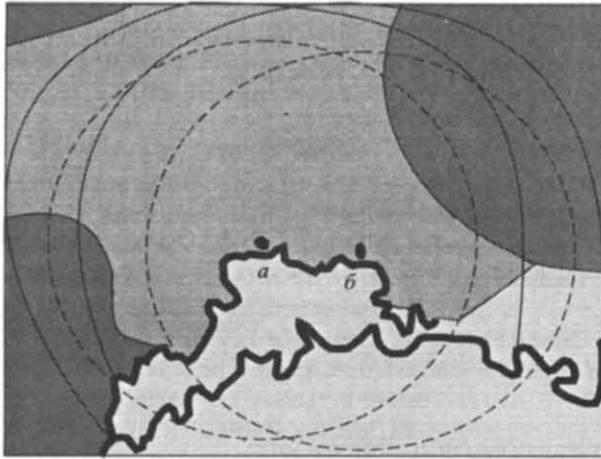
Стаття вводить до наукового обігу нові матеріали із землеробства слов'ян Лівобережжя Дніпра з подальшою інтерпретацією даних.

Досліджувані пам'ятки волинцевсько-роменського періоду, одна з яких стала еталонною пам'яткою культури, якій вона дала назву, здавна привертають увагу дослідників слов'яно-руських старожитностей. Пам'ятки знаходяться у Сумській обл. на р. Горн (притока р. Сейм), за 1,5 км на південний схід від села, на невисокому мису, що глибоко впадає в заплаву річки. Матеріали представлені во-

линцевськими (ур. Стан), роменськими та давньоруськими (ур. Курган) старожитностями.

На пам'ятках було знайдено знаряддя землеробства — наральники типів І А 3, І Б 1, І В 2, ІІ В 2 (за класифікацією Ю.О. Краснова (Краснов 1987)) (Приймак 1990, с. 70; Сухобоков 1975, с. 94, рис. 53, 11; Фонди ІА НАНУ, 1966, інв. № 2589); мотичка (Сухобоков 1975, с. 94), черешковий серп сучасного типу та фрагмент серпа (черешок) (Березовець 1953, с. 30; Юрен-

© С.А. ГОРБАНЕНКО, 2005

0 5 км

- Ґрунти, що сформувалися під лісовою рослинністю
- Ґрунти, на формування та родючість яких постійно впливає близьке розташування із вологою місцевістю
- Чорноземи

Рис. 1. Слов'янські пам'ятки поблизу с. Волинцеве на різних типах ґрунтів: а — ур. Курган, б — ур. Стан

ко, Сухобоков 1981/2а), фрагменти, що можуть бути частинами коси-горбуші (Юренко 1980/32а), фрагменти зернотерок (Березовець 1952, с. 247; Юренко 1980/32а, арк. 23; Юренко, Сухобоков 1981/2а, с. 2, 16, 23—25). Частково матеріал опубліковано; частково свідчення можна знайти у звітній документації та фондах Інституту археології НАН України.

Отже, даних цілком достатньо, щоб мати змогу оцінити технічні можливості давніх землеробів. Однак до останнього часу, окрім звичайного переліку вирощуваних культурних рослин (до речі, наявних у матеріалах всіх слов'янських археологічних культур), була відсутня інформація щодо продуктів землеробства. У зв'язку з цим видається цікавим питання щодо палеоентоботанічного спектра (ПБС) пам'ятки, визначення якого було проведено останнім часом¹.

Для характеристики землеробства використано запропоновану нами для городища Водяного схему аналізу матеріалу — характеристика природних умов; наведення знарядь землеробства; аналіз палеоентоботанічного спектра; узагальнення перерахованих свідчень (Колода, Горбаненко 2004).

Пам'ятки розташовані у вигідних для землеробства топографічних умовах — рельєф місцевості не має значних перепадів висот; характер рівнинний. Окрім того, картографування пам'ятки за методикою, впроваджуваною в Україні А.П. Томашевським (Моця, Томашевський

¹ Визначення відбитків зернівок та наукові консультації з цього приводу зроблено д-ром біол. наук, пров. наук співроб. Г.О. Пашкевич. Матеріал підготовлено до публікації (Пашкевич, Горбаненко 2003).

1997, с. 28—34; Томашевський, Гавритухін 1992, с. 25—33), показало, що всі ґрунти навколо пам'яток могли бути використані для землеробських потреб (рис. 1). Незначні коливання клімату кінця I тис. н. е. (Безусько, Климанов 1987, с. 54—58) не могли радикальним чином вплинути на землеробство. Таким чином, природні умови сприяли заняттям сільським господарством.

Близько 15—20 % загальної площі потенційної ресурсної зони припадає на ґрунти заплави р. Горн. Ґрунти такого типу могли використовуватися з різною метою. Використання земель у заплавах рік було не лише традиційним, але й — найголовніше — доцільним. За мінімальних витрат зусиль на обробку ґрунту хлібороб одержував непогані результати. Як вважають дослідники, заплавні землі не мають потреби у відпочинку чи в будь-якому комплексі заходів для відновлення родючості, оскільки ці ґрунти щорічно поновлюються під час розливів рік (Краснов 1967, с. 20). Виходячи з цього, очевидно, що надзаплавні тераси і заплави рік можна використовувати протягом необмеженого часу.

Другий варіант використання таких ділянок, широко представлений у сільській місцевості і дотепер, — пасовиська для худоби та (або) для сінокосів.

Близько 30 % ґрунтів становлять чорноземи. Фактично ці землі могли розорюватися нарівні з іншими типами ґрунтів. Використання чорноземів вказує на введення перелогової системи або однієї з її прогресивніших різновидів — двопілля чи трипілля.

Приблизно половину всіх ґрунтів у потенційній ресурсній зоні пам'ятки становлять такі, що сформувалися під лісовою рослинністю. Якщо до часу виникнення городища ліси не були зведені через потреби землеробства, то для освоєння цієї ділянки мешканцям поселення необхідно було займатися однією з форм підсічного землеробства.

На пам'ятках було знайдено чотири цілі наральники та один фрагмент робочої частини (таблиця; рис. 2, а, 1—5). Наконечники представлено різноманітними формами та типами:

Розміри наральників

№ *	Розміри (см)					Тип
	довжина			ширина		
	загальна	втулки	леса	втулки	леса	
1	16,6	8	8,6	6,2	7	І А 3
2	18,5	4,5	14	6,5	11	І В 2
3	14	5	9	6	6,1	І Б 1
4	4	?	4	?	5	?
5	17	7	9	5	8	ІІ В 2

* номери в таблиці відповідають позиціям на рис. 2, а.

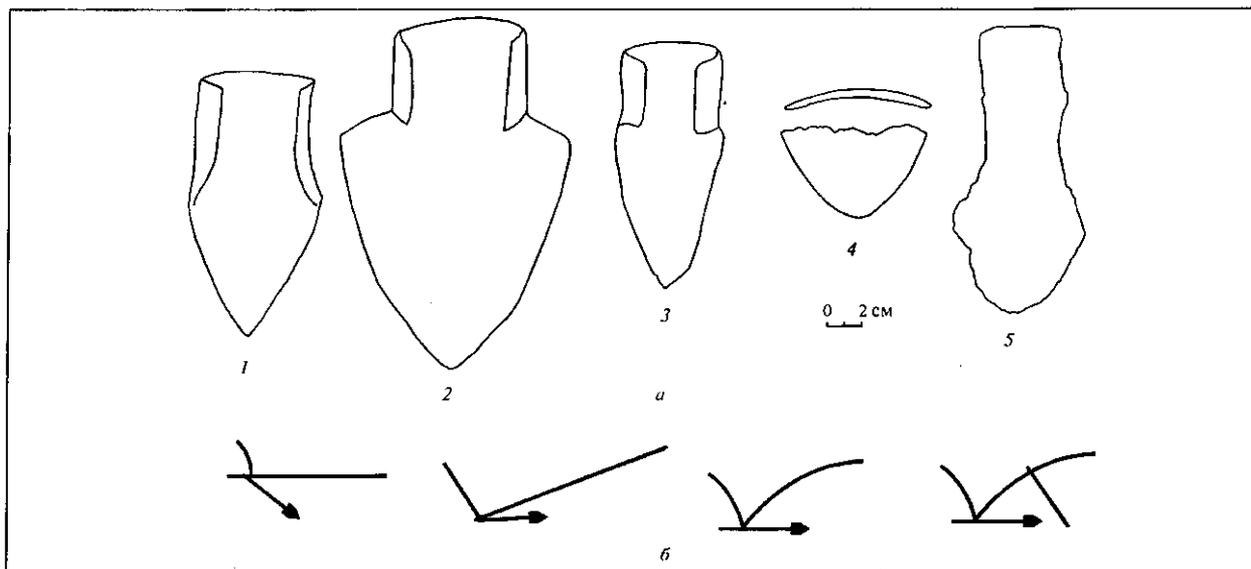

Рис. 2. Знаряддя для обробки ґрунту: а — наральники; б — можливі варіанти знаряддя для обробки ґрунту (схематично)

I А 3, I Б 1, I В 2, II В 2. Їхні основні параметри подано в таблиці, тому кожен екземпляр окремо не описуватиметься. Тут варто лише зауважити, що такі форми могли використовуватися на найрізноманітніших знаряддях для обробки ґрунту — від найпримітивніших до знарядь плужного типу (рис. 2, б).

У волинцевсько-роменський період наральники набувають широкого розповсюдження. Наконечники відомі з таких волинцевсько-роменських пам'яток, як Битиця, Новотроїцьке, Водяне та Глухів (Сухобоков 1975, с. 94, рис. 53, 11; Сухобоков, Горбаненко 2001, с. 36—37; Ляпушкин 1958, с. 16; Колода, Горбаненко 2004, рис. 2, 1—2; Приймак 1990, с. 69—72). Аналогії таких наконечників на знаряддя обробітку ґрунту відомі зі слов'янських пам'яток Правобережжя (Славяне 1990, с. 291—292) і салтівської культури (Михеев 1985, с. 16—23).

Також було знайдено знаряддя для вторинної обробки ґрунту — мотичку (рис. 3, 1). Вона виготовлена з прямокутного шматка заліза та мала такі розміри: загальна довжина — 13 см, довжина леза — 7 см, ширина робочої частини — 7,2 см, втулки — 3,5 см. У цілому, за своїми формами та пропорціями мотичка не відрізняється від широко розповсюджених аналогів. Відносно інтерпретації цих знарядь як землеробських у науковій літературі існує дві точки зору, що є взаємодоповнюючими. С.О. Плетнєвою було висловлене обґрунтоване припущення про застосування мотик під час земляних робіт — для «видовбування» ями (Плетнєва 1989, с. 91—93). Слід підкреслити, що на слов'янських пам'ятках мотички було знайдено на городищах та селищах, а отже, використовували їх інакше — можливо, ними робили ями, що не виключає їхнього застосування і в землеробстві.

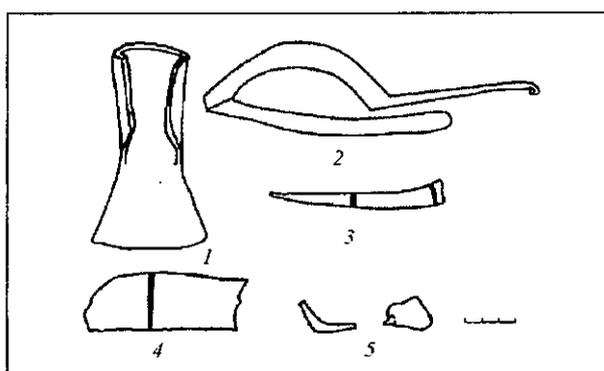

Рис. 3. Знаряддя землеробства: 1 — мотичка; 2—3 — серпи; 4—5 — фрагменти кіс-горбуш

Станом на теперішній час на території Лівобережжя Дніпра мотичок нараховується близько 20 екземплярів. Вони були зроблені із суцільного прямокутного шматка заліза й аналогічні за своєю будовою: мають овальну в перетині втулку та підтрикутну форму леза. Втулку було утворено завдяки згинанню кінців всередину. За допомогою втулки мотички прикріплювалися до перпендикулярно відігнутого від руків'я суку. На підтвердження існування саме такої форми кріплення можна навести матеріали із Дмитрівського могильника, у катакомбах якого знайдено мотички з фрагментарно вцілілими руків'ями (Плетнєва 1989, рис. 46; 2000, рис. 12).

Слід також зазначити, що відносно аналогічних знарядь землеробства в матеріалах черняхівської культури Б.В. Магомедовим було висловлено припущення про можливе використання мотик для обробки невеликих ділянок під город (Магомедов 1987, с. 63), що також може бути справедливим щодо часу волинцевсько-роменських старожитностей.

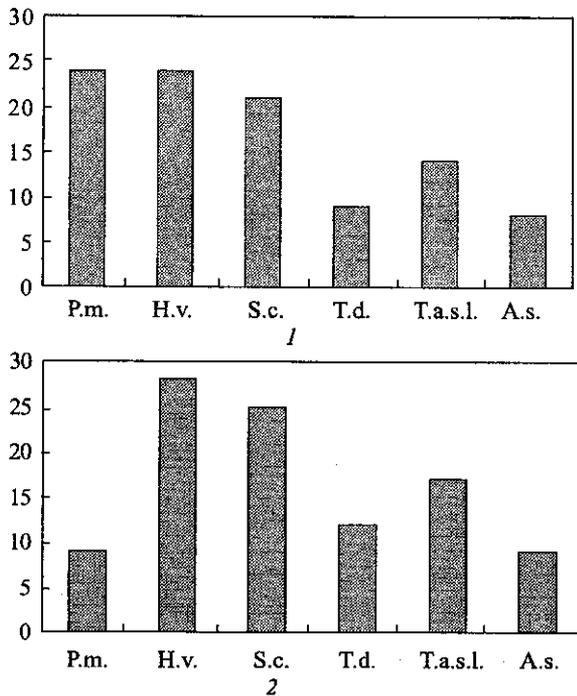

Рис. 4. Палеоетноботанічний спектр: 1 — за кількістю зернівок; 2 — за об'ємом. P.m. — *Panicum miliaceum*; H.v. — *Hordeum vulgare*; S.c. — *Secale cereale*; T.d. — *Triticum dicoccon*; T.a.s.l. — *Triticum aestivum s.l.*; A.s. — *Avena sativa*

Серед матеріалів є один уцілілий серп та черешкове руків'я серпа (рис. 3, 2, 3). Серпи з пам'яток поблизу с. Волинцеве мають аналоги серед матеріалів, хронологічно близьких до волинцевських та роменських пам'яток лісостепової смуги України (Ляпушкин 1958, с. 16, 321—323; Довженко 1961, с. 58—70; Баран та ін. 1991, с. 94; Сухобоков, Горбаненко 2001, с. 38—40; Пашкевич, Петрашенко 1982, с. 58—59 тощо); зустрічаються такі серпи і в матеріалах салтівської культури (Михеев 1985, с. 27—28). Археологічні дані свідчать, що, остаточно сформувавшись у VIII—X ст., «прогресивна» форма стає єдиною за часів Київської Русі (Левашова 1956, с. 60 та ін.).

Було знайдено також два фрагменти, імовірно, кіс-горбуш (рис. 3, 4, 5). Фрагменти маловиразні і не можуть дати повної уяви про ці знаряддя. Один з фрагментів (леза) мав ширину близько 4 см — цілком характерну для означених знарядь. Інший фрагмент належав до кріплення. На ньому є гачок для чіткішої фіксації знаряддя на держаківі. Власне, виявлені матеріали лише дозволяють стверджувати використання кіс-горбуш жителями цих пам'яток. Однак широко розповсюджені на слов'янських пам'ятках та відомі в науковій літературі матеріали (Ляпушкин 1958, с. 16, 145; Сухобоков 1992, с. 190; Сухобоков, Горбаненко 2001, с. 40) із впевненістю дозволяють констатувати загалом стандартну форму таких знарядь землеробства — ширина лева коли-

вається в межах 3—4 см, його довжина — від 25 до 40 см; загальна довжина становить 35—36 см; кут між кріпленням та лінією лева досить сталий і коливається у межах 130—140°. Не викликає сумніву також традиційність використання цих знарядь — в основному для заготівлі сіна; можливо, для збирання врожаю збіжжя з тугими колосками (ячмінь плівчастий, просо).

Окрім вивчення знарядь для обробки ґрунту, також було проведено дослідження палеоетноботанічного спектра пам'ятки. При підготовці роботи використані всі матеріали з пам'яток поблизу с. Волинцеве, що зберігаються у фондах ІА НАН України. Було обстежено весь керамічний комплекс пам'ятки з метою зняття відбитків зернівок культурних рослин. Загалом, кераміка волинцевсько-роменського періоду з пам'яток поблизу с. Волинцеве за своїм механічним складом мало чим відрізняється від хронологічно близьких аналогів — у тісті наявні домішки піску, подрібненого каміння та шамоту. Кераміка давньоруського часу відрізняється складом тіста — глина добре вимучена, майже не містить домішок, у тому числі органічних. У зв'язку з чим вважаємо за можливе отримане ПБС віднести до матеріалів волинцевсько-роменського часу.

Під час обстеження керамічного комплексу зазначених пам'яток виявлено 76 відбитків зернівок різноманітних злакових культур — проса (18), пшениці голозерної (11) та плівчастої (7), жита (16), ячменю плівчастого (18), вівса (6), а також 3 відбитки бур'яну, імовірно бромусу (стололоосу). Такий загальний набір палеоетноботанічних матеріалів зафіксовано на всіх слов'янських пам'ятках.

Відбитки зернівок проса (*Panicum miliaceum*). Для того, щоб уникнути статистичної похибки під час розрахунків ПБС зернових, враховано лише ту частину відбитків, що виявлені на тілі кераміки (на стінках чи в зламах). Неврахованими залишилися всі відбитки на днищах горщиків (понад 30). У співвідношенні за кількістю проса складає 24 % (рис. 4, 1) і посідає, разом з ячменем плівчастим, перше місце. При перерахунку ПБС для отримання об'ємної частки (яка відображає вживання в їжу та є набагато ближчою до об'єму вирощування) частка проса склала 9 % (рис. 4, 2).

Ячмінь плівчастий (*Hordeum vulgare*). Було зафіксовано 18 відбитків зернівок. Кількість ячменю, як і проса, складає 24 % (рис. 4, 1). Вірогідно, реальна частка ячменю плівчастого в ПБС, враховуючи різницю у розмірах, могла складати 28 % (рис. 4, 2).

Відбитки жита (*Secale cereale*) зафіксовані у 16 випадках, що становить 21 % від загальної кількості відбитків (рис. 4, 1). За співвідношенням об'єму жито становить 25 % і в ПБС Волинцевських пам'яток посідає друге місце (рис. 4, 2).

Пшениця півчаста двозернянка (*Triticum dicoccon*). 7 відбитків пшениці, що за морфологічними ознаками була визначена як двозернянка, за кількістю складає 9 % (рис. 4, 1). Об'ємна частка відповідає 12 % (рис. 4, 2).

Пшениця голозерна (*Triticum aestivum s.l.*). Зафіксовано 11 відбитків (рис. 4, 2), що за об'ємом зернівок становить 17 %.

Овес посівний (*Avena sativa*)². Зафіксовано шість відбитків на кераміці, або 8 % від загальної кількості відбитків (рис. 4, 1). Власне, зернівки вівса трапляються на слов'янських пам'ятках нечасто та у невеликій кількості. Тому доволі складно визначити, наскільки важливим було вирощування вівса у другій половині I тис. н. е. У даному випадку його об'ємна частка становить близько 9 % (рис. 4, 2).

Зафіксовано три відбитки зернівок бромусу (*Bromus sp.*). Існування відбитків зернівок бур'яну серед відбитків зернівок культурних рослин свідчить про використання під поля староораних земель. Можливо, слід говорити про якусь із форм перелогу.

Усі знайдені культурні рослини могли вживатися в їжу як різноманітні каші, а також для виготовлення хліба. Солону могли використовувати для зимової годівлі тварин та в побуті.

Дослідження відбитків культурних рослин на кераміці (літописна Лтава (Пашкевич, Горбаненко 2002, с. 134—139), Опішнянське городище (Пашкевич, Горбаненко 2002—2003, с. 161—163)) у цілому дають подібні показники співвідношень ПБС зернових. Така схожість ПБС зазначених пам'яток волинцевсько-роменського періоду вказує на доволі сталі традиції землеробства. Це дає можливість застосувати висновки щодо ПБС літописної Лтави та Опішнянського городища (Пашкевич, Горбаненко 2002, с. 136—137) до описуваного матеріалу.

Якщо досі важко впевнено говорити про уніфікацію цієї галузі сільського господарства на всій території розповсюдження археологічної культури, можна дійти висновку, що в лісостеповій частині ареалу розповсюдження волинцевсько-роменських пам'яток (до яких належать усі три згадані пам'ятки) землеробство було доволі уніфікованим. Про це ж свідчать знахідки аналогічних між собою знарядь землеробства, широко відомих з багатьох пам'яток цього самого періоду.

Це твердження добре узгоджується із загальною тенденцією розвитку зернового господарства, що прослідковується на широкому матеріалі кінця I — початку II тис. н. е. (Пашкевич 1990, с. 182—184; 1993, с. 87—91). Можна констату-

² За відбитками неможливо точно сказати, був це овес посівний чи якийсь інший вид, але обвуглені матеріали із синхронних поселень свідчать про наявність саме вівса посівного.

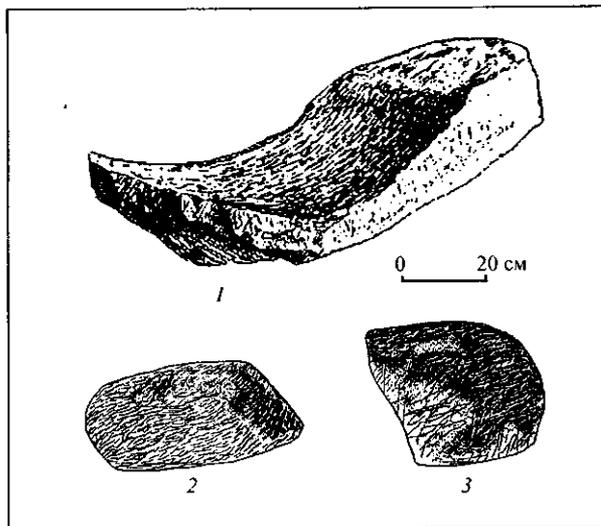

Рис. 5. Зернотерки

вати, що в останній чверті I тис. н. е. йде поступове збільшення частки жита на фоні зменшення ячменю півчастого, що підтверджується їхнім співвідношенням в розглянутих нами матеріалах.

Ячмінь та просо відомі з матеріалів території України як одні з найдавніших «хлібів». Вони посідали провідні позиції приблизно до третьої чверті I тис. н. е., що загалом підтверджується матеріалами пенківської культури (Пашкевич 1991, с. 39). Згодом просо втрачає своє центральне значення; ячмінь і пшениця двозернянка як основні вирощувані культури протягом кінця I — початку II тис. поступово витісняються врожайнішими зерновими — житом та пшеницею голозерною. Така тенденція побічно свідчить також про якіснішу, ніж у попередні часи, обробку ґрунту.

З матеріалів означених пам'яток відомі також знаряддя для переробки врожаю, представлені зернотерками (рис. 5). Донедавна питання про застосування слов'янами зернотерок ставилося під сумнів. Однак доволі значна кількість пам'яток, серед матеріалів яких, окрім жорен, знайдено також і зернотерки (Сухобоков, Юренко 1995, с. 27; Березовець 1952, с. 247; Сухобоков, Горбаненко 2002, с. 79—88; Колода, Горбаненко 2004; Горбаненко 2002а, с. 70—71) (не менше п'яти на противагу десяти зі знахідками жорен) дозволяє із впевненістю говорити про використання зернотерок для виготовлення продуктів харчування. Цілком логічно припустити використання зернотерок для задоволення щоденних незначних потреб сім'ї у крупі, тоді як легкі ручні ротаційні жорна могли використовуватися для значних переробок продуктів землеробства на борошно. Тому можна стверджувати, що зернотерки використовували паралельно із жорнами (Горбаненко 2002, с. 120—126). До того ж, серед досліджених нами матеріалів жорна взагалі невідомі.

Таким чином, отримані дані переконливо свідчать про те, що жителі поселень в ур. Стан та ур. Курган займалися землеробством на високому рівні. Для землеробських потреб могли використовуватись ґрунти трьох типів. Однак у потенційній ресурсній зоні переважаючими типами були ділянки, що знаходилися під лісовою рослинністю, — власне, пам'ятки також розташовані на цих ґрунтах. Такі землі становили не менше половини ресурсної зони, що вказує на необхідність використання на початковому етапі підсічної форми землеробства або зведення лісової рослинності у землеробських потребах. Наявність вузьколопатевих наральників підтверджує думку про використання підсічної системи землекористування. Разом із тим, знахідки деталей знаряддя плуж-

ного типу, яке краще було використовувати на чистих ділянках, а не на згаріщах, та ПБС пам'ятки свідчать про те, що така форма землеробства не могла бути панівною. Отже, вона використовувалась для розширення посівних площ на початковому етапі освоєння території, після чого звільнені від лісу ділянки були задіяні під переліг. Свідчення щодо скорочення лісів наприкінці I тис. н. е. (Гринчук, Заклинская 1984, с. 89, 90), що інтерпретуються дослідниками саме як факт розширення посівних площ (Беляева, Відейко 1993, с. 32), цілком узгоджуються з висловленим припущенням. З цього приводу цікаво також відзначити, що аналогічні висновки зроблено в результаті дослідження землеробства жителів городища Водяне (Колода, Горбаненко 2004), що розташоване в іншому регіоні, але належить до того самого періоду.

- Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. — К., 1991.
- Безусько Л.Г., Климанов В.А. Клімат і рослинність рівнинної частини західної УРСР у пізньопісляльодовиків'я // УБЖ. — 1987, Т. 43, № 3.
- Березовець Д.Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської обл. // АП Української РСР. — 1952, № 3.
- Березовець Д.Т. До питання про літописних сіверян // Археологія. — 1953, № 8.
- Беляева С.О., Відейко М.Ю. Відтворення господарства в Лісостепові (історія і екологія). — К., 1993.
- Горбаненко С.А. Зернотерки волинцевсько-роменського періоду // Археологія. — 2002, № 3.
- Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Мохнач (роменська культура) // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали Міжнар. наук. конф. — Луганськ, 2002а.
- Гринчук В.П., Заклинская Е.Д. Анализ ископаемой пыльцы и спор и его применение в палеографии. — М., 1984.
- Довженко В.Й. Землеробство давньої Русі до XIII ст. — К., 1961.
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Водяне на Харківщині // Археологія. — 2004, № 3.
- Краснов Ю.А. О системе и технике раннего земледелия в лесной полосе Восточной Европы // СА. — 1967, № 1.
- Краснов Ю.А. Пахотные орудия Волжской Болгарии // КСИА. — 1986, № 183.
- Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.
- Левашова В.П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни // Тр. ГИМ. — 1956, № 32.
- Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. — 1958, № 74.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.
- Михеев В.К. Подонье в составе хазарского каганата. — Харьков, 1985.
- Моця О.П., Томашевський А.П. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1997. — № 1.
- Пашкевич Г.А. Изменения в системе зернового хозяйства Древней Руси (время, причины, следствия) // Тез. докл. историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». — Чернигов, 1990.
- Пашкевич Г.А. Палеозтнботанические находки на территории Украины. Древняя Русь. Каталог II. — К., 1991.
- Пашкевич Г.О. Зміни в системі зернового господарства Давньої Русі (час, причини та наслідки) // Старожитності Південної Русі. — Чернігів, 1993.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеозтнботанічний спектр лізньороменського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // АЛЛУ. — Полтава, 2002, № 1.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Відбитки зернівок культурних рослин на кераміці Опішнянського городища // АЛЛУ. — Полтава, 2002—2003, № 1/2.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеозтнботанічний спектр пам'яток поблизу с. Волинцеве // АЛЛУ. — Полтава, 2003, № 2.
- Пашкевич Г.О., Петрашенко В.А. Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII—X ст. // Археологія. — 1982, № 41.
- Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии. — М., 2000.
- Приймак В.В. Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII—X вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990.

- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.* — К., 1990.
- Сухобоков О.В.* Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К., 1975.
- Сухобоков О.В.* Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (За матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.). — К., 1992.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А.* Комплекс землеробських знарядь з городища Битиця-1 // АЛЛУ. — Полтава, 2001, № 2.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А.* Знаряддя переробки врожаю з городища Битиця-1 // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. — Переяслав-Хмельницький, 2002, Вип. 13.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П.* Опощнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.). — Полтава, 1995.
- Томашевский А.П., Гавритухин И.О.* Славянское поселение Тетеревка-1. — К., 1992.
- Юренко С.П.* Отчет о работе Волынецовского отряда Левобережной Днепровской Славяно-Русской экспедиции Института археологии АН УССР в 1980 году // НА ИА НАН Украины, 1980/32а.
- Юренко С.П., Сухобоков О.В.* Отчет о работе Волынецовского раннеславянского отряда Левобережной Славяно-Русской экспедиции в 1981 году // НА ИА НАН Украины, 1981/2а.

Одержано 11.10.2004

С.А. Горбаненко

ЗЕМЛЕДЕЛИЕ ЖИТЕЛЕЙ ПОСЕЛЕНИЙ У с. ВОЛЫНЦЕВО

В статье собраны все имеющиеся на сегодняшний день сведения об уровне земледелия, засвидетельствованных для славянских поселений у с. Волынцево накануне образования Киевской Руси. Проанализированы орудия земледелия, а также расположение памятника на грунтах и палеоэтноботанический спектр. С некоторой долей вероятности можно сказать, что данные указывают на применение подсеки в начальный период освоения территории в качестве расширения полей. Вместе с тем, наличие широколезвийных наральников дает все основания констатировать активное введение перелоговой системы.

S.A. Gorbanenko

AGRICULTURE AT THE SETTLEMENTS NEAR THE VILLAGE OF VOLYNTSEVE

The article combines all the data available concerning agricultural level of the Slavs having lived in the settlements near the village of Volyntseve on the ere of formation of the Kievan Rus'. The agricultural tools were analyzed, as well as the location of the monument with regards to soils and paleoethnobotanical aspects. With certain degree of probability these data indicate the slash method of widening the fields during the initial period of land development. At the same time the presence of wide-bladed tips enables ground to state that land rotation system was being introduced actively.